

Людмила Ігнатова

**ПЕРЕДУМОВИ ТА ЗАХОДИ ПО
ВПРОВАДЖЕННЮ УКАЗУ
ВІД 9 ЛИСТОПАДА 1906 р. У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ
ТА ПОЛТАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ
(на матеріалах періодичної преси)**

У статті дана загальна характеристика селянського землеволодіння у двох Лівобережних губерніях України. Відзначено особливості закріплення селянами землі у приватну власність.

Ключові слова: столипінська аграрна реформа, приватна власність на землю, селянське малоземелля.

Сучасна Україна знову постала перед масштабними реформами у всіх галузях економіки, у тому числі і в аграрному секторі. Тому останнім часом спостерігається інтерес серед науковців щодо історичної спадщини. У сільському господарстві у пошуках ефективної моделі реформи проводилися досить часто. Але українські землі, які у XIX–XX ст. знаходилися у складі інших держав, не мали можливості розкрити свій економічний потенціал. Так, більшість українських земель, які входили до складу Російської імперії, реформувалися царським урядом без врахування економічних, сільськогосподарських та культурних особливостей. Ще починаючи з відміни кріпацтва 1861 р., українському селянству нав'язувалася общинна форма господарювання. Але не для всіх губерній вона була ефективною. Наступна спроба здійснити аграрні реформи у сільському господарстві пов'язана з ім'ям П. А. Столипіна. Хоча треба зазначити, що ідеї такого реформування з'явилися у російського уряду задовго до того, як П. А. Столипін став прем'єр-міністром Російської імперії. Але і тоді ці реформи не враховували специфіки регіонів усєї імперії, у тому числі й України.

Проблема аграрного реформування початку XX століття знайшла відповідне місце серед наукових досліджень. Ще до початку столипінської аграрної реформи економісти-аграрники та політичні діячі намагалися відшукати вирішення проблеми наділення селян землею. Порушувалися питання перерозподілу землі, дослідження общинного побуту селян, ролі общини у житті селянства [1, 2, 3, 4].

Запровадження в Російській імперії П. А. Столипіним аграрних перетворень посилювало зацікавленість багатьох тогочасних дослідників. Так, ставлення селян до общини, суть аграрної проблеми та роль селянства в економічному житті країни розглядають І. Чернишев, С. Южаков, А. Пешехонов [5, 6, 7].

У радянський період найбільш повними дослідженнями з історії аграрних перетворень початку XX ст. були роботи С. М. Дубровського [8] та С. М. Сидельникова [9]. Проте Україна у цих дослідженнях розглядалася як складова частина Російської імперії, а її соціальним та економічним особливостям увага не приділялася. Лише О. Погребинський у 30-ті роки XX ст. першим в історії досліджень аграрного руху звернув увагу на особливості історичного розвитку українського регіону, який «ніяк

© Ігнатова Людмила Русланівна – кандидат історичних наук, кафедра історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут».

не укладається в загальноросійські рамки». Не ідеалізуючи столипінську аграрну реформу, він вважав, що розроблення найновішої економічної історії України у зв'язку з цим не тільки можливе, але й методологічно конче потрібне [10].

Велику увагу в радянський період приділяли дослідники соціальній структурі реформування сільського господарства в Україні. Зокрема, дослідження М. А. Рубача присвячено соціально-економічній структурі аграрних відносин в Україні, він також висвітлює проблеми землеволодіння в Україні після 1861 року та процес поступової зміни орендних відносин і операцій з землею в період аграрної реформи початку ХХ століття [11].

Проблемам аграрних відносин та їхній ролі в аграрній революції в Україні присвячено дослідження П. П. Темчука «Економічні основи аграрної революції на Україні» [12].

Окремим сільськогосподарським питанням в Україні початку ХХ століття присвячені дослідження групи українських істориків. Наприклад, Л. І. Гайдай у своїй статті розглядає капіталізацію сільського господарства Правобережної України. Діяльності Селянського Поземельного Банку в роки проведення столипінської аграрної реформи в Україні присвячена кандидатська дисертація А. В. Опрі [13].

Питанню ролі селянського руху в Україні до початку першої російської революції і в період проведення аграрної реформи П. А. Столипіна приділяли увагу багато українських істориків. Це, зокрема, праці А. К. Буцика, В. С. Горякіна, М. Н. Лещенко, Ф. Є. Лося та І. М. Рєви. У своїх студіях всі автори зазначали, що селяни активно протестували проти царського курсу, який був направлений на збереження великого поміщицького землеволодіння [14].

З 90-х років ХХ ст. з'явилася низка досліджень вітчизняних істориків з питання проведення аграрної реформи П. А. Столипіна в Україні. У цих роботах більше уваги приділялося українським губерніям, їх специфіці та результатам, яких вдалося досягти. Реформа стала розглядатися об'єктивно і всебічно, а деякі дослідники стали приділяти особливу увагу і окремим регіонам України. З'явилася велика кількість дисертаційних досліджень. Це, зокрема, роботи О. В. Овдіна, В. С. Майстрєнка, В. А. Бочарова, О. М. Приймака та В. О. Приймака [15].

Опубліковані і монографії, які висвітлюють як процес проведення реформи і її наслідки для України, так і регіональні особливості, – це монографії В. А. Вергунова, М. А. Якименка та В. О. Каюн [16].

Як свідчить огляд представлених досліджень, увага приділялася як проведенню аграрної реформи П. А. Столипіна у цілому, так і окремим її аспектам. А в останні роки серед українських науковців здійснено ряд досліджень, які стосуються окремих регіонів України. Але хотілося б звернути увагу на оцінку тогочасних подій з боку безпосередніх учасників цієї реформи. А зробити це можливо лише проаналізувавши публікації у періодичній пресі, яка не обходила своєю увагою таку величезну подію для більшості українського населення – селянства.

Відміна кріпацтва 1861 року не вирішила основної проблеми тогочасного селянства – малоземелля. За даними М. А. Рубача, при проведенні реформи поміщики відрізали у селян України близько третини найкращої землі: до 1862 р. у дворянства 9 губерній України опинилося біля 19 млн десятин землі. У 1877 році у 1937 тисяч селянських дворів було тільки 18,7 млн десятин надільної землі, а 19 млн десятин дворянської землі були головною соціально-економічною базою всевладдя дворян-поміщиків [11, с.8].

Це призвело до того, що на початку ХХ ст. в Україні знову гостро постало питання малоземелля селянства. За матеріалами тогочасної преси у Полтавській губернії більше півмільйона сільського населення не мало не тільки орної, а навіть і присадибної землі [17, 1907. – 1 березня]. На Правобережній Україні рівень аграрного перенаселення був значно вищим, ніж на Лівобережжі. Так, у газеті «Рада» подаються відомості про землеволодіння у Полтавській губернії: 35,54% належить козакам, селянам – 28,56%, а дворянам – 27%. «Коли брати під увагу ту групу, що сама безпосередньо обробляє землю, – до неї належать з рідкими виїмками козаки, селяни, солдати, військові поселенці й колоністи, себто сільські стани, то виявляється, що до цих належить 2715394 дес., або 64,1% усіх земель [17. 1907. – 3 лютого].

Пояснення цього феномену подається тією ж газетою «Рада» у публікації трохи раніше. Посилаючись на відомості «Земського ежегодника», автор статті зазначає, що за 40 років після відміни кріпацтва дворянство з головного землевласника зробилося третєрядним, а його землі перейшли до інших станів. «Найбільше здобули землі козаки. Селяни ... здобули трохи менше від козаків. Особливо скоро збільшилися володіння землею в купців та міщан: земельна власність купців за 40 років збільшилася у 5 разів, у міщан – утворює. Тільки духовенство здобуло від дворян якнайменше землі [17. – 1907. – 18 січня].

Аналогічне становище у землеволодінні було і у Чернігівській губернії, де у складі населення переважали козаки, які належали до вільних сільських станів, та державні селяни. Із загальної кількості ревізійних душ 203961 припадало на козаків, 102922 на колишніх державних селян і лише 259975 належало до колишніх поміщицьких [19, с.77].

Істотні відмінності у забезпеченості землею існували у окремих губерніях між повітами: жителі м. Великий-Крупель Переяславського повіту Полтавської губернії, переважно козаки, володіли площами від 50 до 100 десятин, у селян було дещо менше, заможні селяни мали 20-25 десятин. Загальна ж кількість безземельних селян не перевищувала 2-3% всього населення. Поряд з тим у с. Ляменці Золотоносського повіту Полтавської губернії на сім'ю, яка частіше за все складалася з 10-12 душ, приходилося 6 чи 7 десятин [18, 1906. – 20 августа].

Такий неоднорідний розподіл землі між категоріями населення призвів до великої кількості селянських страйків під час революції в Російській імперії 1905–1907 р. Газети майже щоденно друкували повідомлення про зіткнення між селянами та поміщиками, про придушення селянських страйків з боку царської влади, судові покарання селян за погроми у поміщицьких маєтках. «З Городні (Чернігів) пишуть, що поліція вже аж з ніг валиться, так потомилася арештовувати селян», «З Полтавщини сповіщають, що неспокійно серед селян у містечках Паричівці і Маячках», «Страйк у Диканці. Земський начальник В. П. Глоба засвідчує, що страйк робітників хліборобів у Полтавщині все поширюється...». «Сосниця Чернігівської губернії. Агітація на користь аграрних безладів справила свою дію й у нашому порівняно тихому повіті. Не говорючи вже про розгром економії у м.Погорельцях – Буди-Жемчужникова і у с.Топольське – Михайловича...» [20, 1906. – 23 липня; 7 липня; 4 липня; 21, 1906. – 28 августа].

Уряд жорстоко карав селян за революційні виступи. Так, чернігівський окружний суд засудив селян с. Бігача (Чернігівського повіту) за погроми у маєтку поміщика Мортонна. З 42 обвинувачених – 8 виправдано, а інших було засуджено до тюремного ув'язнення. Найдовше, на 4 роки – Юрія Забуру [17, 1906. – 15 вересня].

Оскільки селянське малоземелля призводило до поширення найманої праці, поміщики використовували це в своїх інтересах. Плата за найману працю була дуже низька. Часто селяни наймалися до панів за оплату своєї праці харчами. Під час революційних заворушень однією з селянських вимог було підвищення плати за роботу в панських маєтках. Так, у Конотопському повіті в с. Тиниці Чернігівської губернії селяни зажадали за свою працю на бурякових плантаціях не по 70 копійок, а по карбованцю в день [21, 1906. – 8 июня]. Полтавська земська газета описує ситуацію, в якій опинилися мешканці хутора Судіївка неподалік м. Нові-Сенжари Кобелянського повіту. Малоземельні селяни цього хутора, оточені козацькими землями, мали змогу задовольнити свої потреби, наймаючи землю (180 дес.) у сусідньої поміщиці. Такою гострою земельною потребою судіївців скористався новосенжарівський козак П. В. Голтвянський, який запропонував поміщиці орендувати всю землю одноосібно. Голтвянський, який орендував цю землю по 9 крб., мав на увазі, що жителям хутора Судіївка без цієї землі не обійтися. Врешті хуторянам довелося винаймати землю поміщиці через орендаря по 18-20 крб. за десятину [18, – 1906. – 3 сентября].

Отже, користуючись гострою потребою більшості селян у землі, поміщики здавали частину своїх земель в оренду на виключно несприятливих для орендарів умовах. За даними С. М. Сидельникова, протягом 35 пореформених років орендна плата збільшилася у середньому втричі, а у малоземельних районах – у 5 і більше разів [9, с.33]. Залишки кріпацтва в сільському господарстві України мали значне місце на початку

XX століття. Як зазначає М. А. Рубач, біля 3,5 млн. десятин дворянської землі здавалося в оренду селянам. Значна частина поміщицької землі аж до 1917 р. оброблялася селянським інвентарем [11, с.13]. На Полтавщині 66% приватної землі здавалося в оренду [10, с.13].

Але зустрічаються у газетах повідомлення й іншого змісту. З Полтави повідомляли, що князь Кочубей здав селянам 3000 десятин землі в оренду по 6 крб. на рік. У повіті середня ціна орендної плати дорівнювала 12 крб. Селяни сіл Петрівки та Смолянівки найняли у панів Сульпина та Клещєєва землю по 5 крб. Раніше за цю землю вони платили по 14 крб. [22, 1908. – 28 апреля; 17, 1906. – 26 вересня]. Такі одиничні повідомлення свідчать про те, що великі землевласники, побоюючись революційно настроєних селян, вважали за доцільне знизити орендну ціну на землю, ніж лишитися її зовсім. Однак це були лише поодинокі випадки.

Про злиденність та тяжкі умови праці селянства можна дізнатися також і з наступних газетних повідомлень. В одному з номерів «Полтавской земской газеты» був надрукований витяг з договору між наймачем та працівником однієї з економік графа Потоцького. «Я крестьянка села N с собственного согласия нанялась в N-скую экономию графа Потоцкого на сельскохозяйственную работу, какую бы мне не поручили, всего на 144 рабочих дня, на своих кормах, с платою за все время 34 руб. (т.е. по 23,5 коп. в день!), из каковой суммы в виде задатка я получила 10 руб., а остальные деньги должна получать по частям, сколько заслужу...» [18, 1906. – 6 августа]. Далі газета наводить обов'язки, які повинні виконуватися робітниками. Характерним є те, що автори замітки лише коротко розповіли про відносини керуючого маєтками з селянами, охарактеризувавши їх двома словами «крепостное право». Сам же договір, на думку авторів, коментарів не потребував.

Отже, на початку XX ст. аграрна проблема російським урядом в Україні вирішена не була. Великими землевласниками і надалі залишалися поміщики, а потреба селян у землі стала нагальною, оскільки за роки після реформи 1861 року сільське населення зросло більше ніж у два рази, а кількість селянської землі залишалася майже незмінною. Уряду необхідно було знайти вихід, оскільки революційна ситуація не залишала сподівань на мирне вирішення цього питання.

Указом від 9 листопада 1906 року кожен селянин мав право виділити свою надільну землю з общини, закріпивши її у приватну власність. Виділена земля ставала приватною власністю домогосподаря, який міг розпоряджатися нею на власний розсуд. У своїй промові на засіданні другої Державної думи 6 травня 1907 року П. А. Століпін наводив такі докази на захист нового аграрного законодавства: «Настоятельность принятия в этом направлении самых энергичных мер настолько очевидна, что не могла подвергаться сомнению, невозможность отсрочки в выполнении неоднократно выраженной воли Царя и настойчиво повторяемых просьб крестьян, изнемогающих от земельной неурядицы, ставили перед правительством обязательство не медлить с мерами, могущими предупредить совершенное расстройство самой многочисленной части населения России» [23, с.83].

Указ від 9 листопада 1906 року мав для більшості губерній України формальний характер, він оформлював юридично остаточне знищення общини. Кількість селян, які закріпили в українських губерніях землю у приватну власність до загальної кількості селян, має такий вигляд (у відсотках): Полтавська – 79,1%, Чернігівська – 52% [10, с.32].

Періодична преса багато уваги на своїх сторінках приділяла процесу виходу селян з общини. Під заголовком «Вихід з общини» друкувалися повідомлення земств, губернських присутствій про кількість бажаючих виділитися з общини та закріпити землю у приватну власність. «Повітові з'їзди Полтавського земства затвердили приговор про вихід з общини більше 2 тис. сільських господарств з 11000 десятин землі», «По даним губернського присутствія, по 1 сентября с. г. в губернії за 2380 домохозяевами укріплено 15065 десятин 986 саженив общинної землі [17, 1908. – 4 июля; 24, 1908. – 9 октября].

У цілому ж за 1907-1908 рр. у Полтавській та Чернігівській губерніях середня кількість закріпленої у приватну власність землі була незначною. У таблиці, наведеній нижче, можна побачити, що ці губернії мало чим відрізнялися у цьому від інших

українських губерній (за винятком Таврійської). Дані наведені за телеграфними повідомленнями губернаторів [25. Ф.442. – Оп.707. – Од.зб.371. – Арк.4, 7, 10].

Порівняльна відомість про вихід з общини на 1 листопада 1907 року та 1 листопада 1908 року

Губернії	Кількість заяв про вихід з общини		Кількість домогосподарств, які укріпили за собою наділи		Кількість десятин, укріплених у приватну власність		Середня кількість десятин на кожного
	1907	1908	1907	1908	1907	1908	
Катерино-славська	13957	64319	1126	44081	Дані не пові-домлюються	314969	7,15
Київська	10567	13970	277	20085		93614	4,66
Полтавська	2842	4025	1043	5460		39360	7,21
Таврійська	10712	41246	2244	22253		290425	13,05
Харківська	6507	44993	391	21035		133839	6,36
Херсонська	22515	63496	11336	33988		241209	7,1
Чернігівська	1931	4844	126	2742		18655	6,8

Отже, як бачимо, середній земельний наділ, закріплений у приватну власність селянами у Полтавській та Чернігівській губерніях, був трохи більшим за середній прожитковий мінімум (5 десятин). Тому говорити про успішність столипінської реформи у цих губерніях буде перебільшенням. До того ж селянство неоднозначно ставилося до указу від 9 листопада 1906 року.

Найбільше незадоволення селянами викликали: 1) примусовий характер руйнування общини адміністративним керівництвом; 2) примусове виділення на хутори та відруби, коли надавалися найбільш непридатні для сільського господарства землі. У суспільстві взагалі відношення до общини і нового законодавства було двояким. З одного боку, переваги приватного землеволодіння полягали у вільному продажу землі, можливості її закладати. Ще однією перевагою було те, що хутірське і відрубне господарства давали можливість краще працювати на землі, яка не розділена на багато шматків. З іншого боку, як би не переділялася земля, все одно більше її не ставало. І ще для господарства потрібні були гроші, агрономічна допомога і т. ін. [22, 1908. – 28 апреля, 2 августа].

Для малоземельних селян вихід з общини означав цілковите розорення. Він позбавляв їх можливості користуватися общинними вигонами, водопоями та іншими угіддями, без яких вони не могли довго протриматись на відведеній латці землі, яка становила, як правило, 1-2 десятини. Тому біднота в масі своїй чинила опір руйнуванню общини.

Чому ж община противилася виходу з неї своїх членів? Про це можна дізнатися з дописів власних кореспондентів та газетних повідомлень. Не завжди в общині було достатньо придатної землі для виділення. Частіше за все общинні землі складалися з різноманітних ділянок – орної землі, сінокосу, болота, а землі, придатної для землекористування в общині після виділення її членів, залишалося мало. Так, у дописі власного кореспондента газети «Рада» зазначалося, що в с. Піски (Лубенського повіту на Полтавщині) вигону (тобто землі «непеределяемой»), який залишається в общині й надалі, налічувалося 215 десятин, але більшість цієї землі зовсім непридатна була для землекористування: пісок, солончаки, болото та ін. [17, 1907. – 29 серпня].

Пояснення такої протидії малоземельних селян виділенню на хутори дає Гр. К. в статті «Новий закон про «землеустройство» в газеті «Засів». Автор зазначає, що для «убогих малоземельних» господарів ніякої користі з хутірського господарства немає, оскільки вони лишаться громадської толоки [26, 1911. – 23 сентября].

Про селянське невдоволення проведенням землевпорядних робіт свідчать і сучасні дослідники. Так, О. М. Герасимчук вказує на засідання Чернігівської губернської землевпорядної комісії про проекти землевпорядкування у с. Нові Івайтенки Мглинського повіту, с. Позняки Остерського повіту, м. Грем'яч Новгород-Сіверського повіту та ін. у Чернігівській губернії [27, с.74].

Отже, Чернігівська і Полтавська губернії, хоча і не входили до числа тих, де переважало общинне землеволодіння, активно включилися у перебіг столипінської аграрної реформи. Проте, як і по усіх українських губерніях, досягти бажаних результатів цією реформою царському уряду не вдалося. Основними причинами такої ситуації було те, що, по-перше, аграрна реформа була розрахована на проведення в цілому по Російській імперії і не враховувала особливостей окремих регіонів, у т.ч. й України. Адже навіть у рамках однієї губернії вільних земель для забезпечення селян було замало, та й не всі землі були придатні до сільськогосподарського застосування.

По-друге, реформа не була матеріально забезпеченою. Часто урядова допомога при виділенні на хутори та відруби зводилася до видання позик лише у виняткових умовах – заболоченість ділянки, будова колодязів і т.ін. Зовсім не враховувалася потреба селян у новому сільськогосподарському реманенті, недостатньою була і агрономічна допомога, оскільки часто бракувало досвідчених спеціалістів.

При запровадженні хутірського господарства відношення урядовців носило схематично-шаблонне та однобічно-догматичне вирішення питання без достатньої уваги до всіх особливостей побутового, географічного, історичного характеру окремих регіонів імперії.

1. Белевский А.С. Земельный вопрос и национализация земли / А.С.Белевский. – М.: Изд. Е.В.Кожевниковой и Е.А.Коломийцевой: Тип. Г.Лисснера и Д.Собко, 1906. – 68 с.
2. Бржеский Н. Общинный быт и хозяйственная необеспеченность крестьян./ Исследов. Н.Бржеского. – Спб.: Кришбаум, 1899. – 87 с.
3. Карелин А.А. Общинное владение в России / А.А.Карелин. – Спб., 1893. – 288 с.
4. Качоровский К.Р. Русская община: Возможно ли, желательна ли ее сохранение и развитие? – 2-е изд. / К.Р.Качоровский. – М.: Рус. т-во печат. и издат. дела, 1906. – 362 с.
5. Чернышев И. Крестьяне об общине накануне 9 ноября 1906 года: К вопросу об общине / И.Чернышев. – Спб.: Северная печатня, 1911. – 85 с.
6. Южаков С.Н. Аграрный вопрос в России / С.Н.Южаков. – Б.м.: Голос, «Пушкинская скоропечатня», Б.г. – 31 с.
7. Пешехонов А.В. Земельные нужды деревни и основные задачи аграрной реформы. 2-е изд. / А.В.Пешехонов. – Спб.: Изд. ред. журн. «Русское богатство», 1906. – 156 с.
8. Дубровский С.М. К вопросу об уровне развития капитализма в России и характере классової борьбы в деревне в период империализма / С.М.Дубровский. – М., 1960. – 54 с.; Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма / С.М.Дубровский. – М.: Наука, 1975. – 398 с.; Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа / С.М.Дубровский. – М.: Изд-во Акад. наук, 1963. – 599 с.
9. Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма / С.М.Сидельников. – М.: Из-во МГУ, 1980. – 288 с.
10. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні / О.Погребинський. – Б.м.: Пролетар, 1931. – 127,1 с.
11. Рубач М.А. Очерки по истории революционных преобразований аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции / М.А.Рубач. – К.: Изд-во Акад. наук УССР, 1957. – 457 с.
12. Темчук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П.П.Темчук. – К.: КГУ, 1973. – 189 с.
13. Гайдай Л.І. Деякі аспекти капіталістичної еволюції і селянських господарств Правобережної України (1906-1914 рр.) / Л.І.Гайдай // Укр. істор. журнал. – 1982. – № 7. – С.116-123; Опря А.В. Роль Крестьянского поземельного банка в проведении столыпинской аграрной реформы на Украине (1906-1916 гг.). Автореф. дис. на соиск. уч. степени канд.ист.наук. 07.00.02. / А.В.Опря. – Днепропетровск, 1982. – 24 с.
14. Буцик А.К. Селяни і сільський пролетаріат Київщини в період російської революції / А.К.Буцик. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1957. – 119 с.; Горякина В.С. Крестьянское движение на Украине в 1907-1911 гг. / В.С.Горякина // История СССР. – 1972. –

№ 1. – С.125-134.; Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття / М.Н.Лещенко. – К.: Політвидав України, 1968. – 204 с.; Лещенко М.Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції / М.Н.Лещенко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1956. – 188 с.; Лось Ф.Є. Революція 1905-1907 років на Україні / Ф.Є.Лось. – К.: Вид-во Акад. Наук УРСР, 1955. – 404 с.; Лось Ф.Є. Україна в роки столипінської реакції / Ф.Є.Лось. // Нариси з історії України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1994. – Вип.11. – 140 с.; Лось Ф.Є, Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі 1907-1914. / Ф.Є.Лось, О.Г.Михайлюк. – К.: Наукова думка, 1976. – 283 с.; Рева І.М. Селянський рух на Лівобережній Україні 1905-1907 рр./ І.М.Рева. – К.: Радянська школа, 1964. – 162 с.

15. Овдін О.В. Столипінська аграрна реформа на Катеринославщині (1906-1916 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Овдін Олександр Володимирович; Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2004. – 193 арк.; Майстренко В.С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Майстренко Владислав Сергійович; Харківський держ. ун-т. – Х., 1997. – 195 л.; Бочаров В.В. Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906-1916 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Бочаров Віталій Володимирович; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2000. – 171 арк.; Приймак О.М. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906-1917 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Приймак Олег Миколайович; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2002. – 286 арк.; Приймак В.О. Столипінська аграрна реформа на Волині: соціально-економічний аспект (1906-1914 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Приймак Валентина Олексіївна; Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2012. – 16 с.

16. Вергунов В.А. Україна та столипінська аграрна реформа: передумови, завдання, здійснення: монографія / В. А. Вергунов [и др.]. – К.: [б.в.], 2008. – 132 с.; Якименко М.А., Каюн В.О. Столипінська аграрна реформа на Полтавщині: передумови, зміст і наслідки (1906-1917 рр.): монографія / М. А. Якименко, В. О. Каюн. – Полтава: РВВ ПДАА, 2012. – 246 с.

17. Рада (Київ).

18. Полтавская земская газета (Полтава).

19. Герасимчук О.М. Особливості землеустрою і динаміка землеволодіння в Чернігівській губернії в кінці ХІХ – на початку ХХ століття / О.М.Герасимчук // Сіверянський літопис. – 2008. – №1. – с.75-83.

20. Громадська думка (Київ).

21. Киевлянин (Київ).

22. Почаевские известия (м.Почаїв, Волинська губернія).

23. П.А.Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе; Убийство Столыпина; Следствие по делу убийцы./[Сост. З.М.Чавчавадзе.] – М.: Чертановская тип., 1991. – 176 с.

24. Черниговское слово (Чернігів).

25. Центральний Державний Історичний Архів України (ІЦІА) у місті Києві.

26. Засів (Київ).

27. Герасимчук О.М. Ставлення чернігівського селянства до аграрної реформи Столипіна / О.М.Герасимчук // Сіверянський літопис. – 2011. – №1. – с.72-85.

В статтє дана общая характеристика крестьянского землевладения в двух Левобережных губерниях Украины. Подчеркнуты особенности укрепления крестьянами земли в частную собственность.

Ключевые слова: столыпинская аграрная реформа, частная собственность на землю, крестьянское малоземелье.

In the article of дана general description of peasant landownership is in two Left-bank provinces of Ukraine. The features of strengthening are underline by the peasants of earth in a peculiar.

Keywords: stolypin's agrarian reform, peculiar on earth, peasant shortage of land.